

**TÜRK DEVLETLERİNDE
DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ
VE
DİN EĞİTİMİ**

(Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan)

Editörler

Dr. İlyas Erpay & Dr. Suat Beylur

© Copyright 2020

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-7707-33-6

Kitap Adı

Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi

Editörler

Dr. İlyas ERPAY

Dr. Suat BEYLUR

Yayın Koordinatörü

Yasin DİLMEN

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No

47518

Baskı ve Cilt

Vadi Matbaacılık

Bisac Code

REL026000

DOI

10.37609/akya.1741

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A

Yenişehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

Proje Koordinatörleri

Dr. İlyas ERPAY & Prof. Dr. Tursun HAZRETALİ

Bu çalışma Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü tarafından desteklenmiştir.

Proje kodu: ERI-2015-005

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

ÖNSÖZ

BİRİNCİ BÖLÜM

Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi 19
İslam MUSAYEV

İKİNCİ BÖLÜM

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Din Politikası ve Din Eğitiminin Durumu 53
İlyas ERPAY, Asılbek İZBAİROV

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kırgızistan'da Din Siyaset İlişkisi ve Din Eğitimi 81
Dilara TINAS

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Özbekistan'ın Din Siyaseti ve Din Eğitimi 107
Suat BEYLUR

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kuruluşundan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi 129
Mustafa ÖCAL

ALTINCI BÖLÜM

Türkmenistan'da Din Eğitimi 163
Vejdi BİLGİN, Tahir AŞİROV

ŞEKİLLER TABLOSU

Tablo 1 - Zaqatala Şubesi İlahiyat Fakültesi'nde Uygulanan Ders Programı (1998-2009).....	37
Tablo 2 - Zaqatala Şubesi İlahiyat Fakültesi'nde Uygulanan Ders Programı (2009-2010 Sonrası).....	40
Tablo 3 - Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ders Programı (2012-2013 Dönemi Sonrası).....	42
Tablo 4 - Aliabat İslam Medresesi Ders Programı (2013-2014 Dönemi Sonrası).....	46
Tablo 5 - Aliabat İslam Medresesi Ders Programı (2013-2014 Dönemi Öncesi).....	47
Tablo 6 - Nur-Mübarek Üniversitesi Din Bilimleri Dersi Müfredatı.....	69
Tablo 7 - Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Din Bilimleri Ders Müfredatı.....	70
Tablo 8 - Al Farabi Milli Üniversitesi Din Bilimleri ve Kültür Bilimi Ders Müfredatı.....	71
Tablo 9 - Avrasya Milli Üniversitesi Din Bilimleri Ders Müfredatı.....	72
Tablo 10 - E. A. Buketov Karaganda Milli Üniversitesi Din Bilimleri Ders Müfredatı.....	73
Tablo 11 - Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi Din Bilimleri Bölümü Ders Müfredatı.....	74
Tablo 12 - Medrese Müfredatında Bulunan Mesleki Dersler (Kukaldaş Medresesi).....	118
Tablo 13 - Medrese Müfredatında Bulunan Genel Dersler (Kukaldaş Medresesi).....	119
Tablo 14 - İmam Hatip Okulları Haftalık Ders Programı.....	138
Tablo 15 - Anadolu İmam Hatip Lisesi Haftalık Ders Programı.....	139
Tablo 16 - İHL ve AİHL Seçmeli Dersleri.....	140
Tablo 17 - AİHL ve İHO Okul Sayısı.....	143
Tablo 18 - AİHL, İHO ve MAAİHL Öğrenci Sayısı.....	143
Tablo 19 - 2016-2017 Öğretim Yılında İHOO, İHL, AİHL Sayısı İle Öğrenci ve Öğretmen Sayısı.....	143
Tablo 20 - 2016-2017 Öğretim Dönemine Ait Kız-Erkek İHL sayısı.....	143
Tablo 21 - Yüksek İslâm Enstitülerinde Bölümleşmeye Göre Hazırlanan Ders Programı.....	147
Tablo 22 - İlahiyat Fakültelerinde 1983-1984 Öğr. Dönemi Sonrası Uyg. Ortak Prg.	149

KISALTMALAR TABLOSU

AIHL	: Anadolu İmam-Hatip Lisesi
AKTS	: Avrupa Kredi Transfer Sistemi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
İHL	: İmam-Hatip Lisesi
İHO	: İmam-Hatip Ortaokulu
İSAM	: İslâmî Araştırmalar Merkezi
KDDK	: Kırgızistan Din İşleri Devlet Komisyonu
KMDİ	: Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi
KMDİB	: Kazakistan Müslümanları Din İşleri Başkanlığı
KMİ	: Kafkas Müslümanları İdaresi
KTMÜ	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
MAAIHL	: Mesleki Açık Öğretim Anadolu İmam-Hatip Lisesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ÖMİ	: Özbekistan Müslümanları İdaresi
SADUM	: Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TQDK	: Talebe Kabulü Devlet Komitesi
UAIHL	: Uluslararası Anadolu İmam-Hatip Lisesi
YDH	: Yeni Dini Hareketler
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı

SUNUŞ

Yaratılıştan günümüze din, toplumlar için kritik önemi haiz kurumlardan birisi olagelmıştır. Fransız düşünür Henri Bergson bu olguyu "...günümüzde olduğu gibi geçmişte de ilimsiz, sanatsız ve felsefesiz toplumlar olmuştur. Ancak, dinsiz bir toplum asla olmamıştır..." şeklinde ifade etmektedir. Tarihin farklı dönemlerinde farklı inançlara sahip olan Türkler, İslamiyet öncesinde tek tanrı (Kök Tengri) inanışına sahip nadir halklardan birisi olmuştur. İslam'ın Türkler tarafından kabulü, Türk tarihinde olduğu gibi İslam ve dünya tarihi ve medeniyetinde, etkisi günümüze uzanan tesirler bırakmıştır. Günümüz Türk halklarının büyük çoğunluğunun atayurdu olan kadim Türkistan ve Anadolu, her alanda olduğu gibi ilim ve irfanın da merkezleri olmuştur. Karahanlılar'dan, Altın Orda'ya, Timurlular ve Osmanlı Devleti'ne uzanan bu süreçte büyük bir kısmı hala ayakta olan binlerce medresede din eğitiminin yanında çağın ihtiyaçları doğrultusunda matematik, fizik, astronomi ve mantık gibi alanlarda sayısız ilim insanı yetişmiştir. Günümüz modern Batı toplumlarındaki bilgi birikimine de kaynak teşkil ettiği bilinen Türk-İslam medeniyetinin inkişafını, Türk devletlerindeki din, toplum ve devlet arasındaki dengeli ve ahenkli ilişkide aramak yanlış olmasa gerek.

Ancak, 16. yüzyıl dünyasında, Batı'da sanat, kültür ve bilimde yaşanan gelişmeler, bunların özellikle 17. ve 18.yüzyıl dünya siyasetine yansımaları ve buna mukabil uzunca bir dönem önemli bir merkez olan Türk yurtlarında yaşanan durgunluk ve gerileme, Türkistan'dan, Anadolu ve Balkanlara uzanan coğrafya için kötü bir kaderin başlangıcı olmuştur. Elimizdeki kitabın muhtevası bağlamında Orta Asya açısından bakınca özellikle 70 yılı aşan Sovyetler Birliği idaresi, bölgedeki Türk halklarında başta din kurumu olmak üzere bütün toplumsal kurumlarda trajik değişimlere neden olmuştur. Bu süreçte dini kurumlar ve din eğitimi de yok olma noktasına getirilmiştir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri, milli kimliğin ana unsurlarından birisi olarak dini, ulus inşa süreçlerinde önemli bir araç olarak değerlendirmiş ve din eğitimi ve dini bilinçlenmeye özel önem vermişlerdir.

Kimi yönleri ile farklılık gösterse de Türkiye ve Orta Asya'daki Türk devletlerindeki din-devlet ilişkileri pek çok yönden benzerlik arz etmektedir. Ortak tarih, dil ve kültüre sahip günümüz Türk devletlerindeki, din-devlet ilişkilerinin ve din eğitiminin, tarihi arka plan ışığında sunulduğu bu kitap çalışmasının, çok etnili ve çok kültürlü toplumsal yapılara sahip Türk devletlerindeki din-devlet ilişkilerine ve din eğitimi çalışmalarına katkı sağlaması temennisiyle başta yazarlar olmak üzere emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Vakur SÜMER

ÖNSÖZ

Türkler, tek tanrı inancına sahip olan ilk kavimlerden birisidir. İslam öncesi dönemde büyük çoğunluğu Kök Tengri (Gök Tanrı) inancına sahip olan Türkler için gök, ay ve yıldızlar ayrı bir kutsallığa sahipti. Kök Tengri inancında ölümün bedenen olduğuna, ruhunsa ölümsüzlüğüne olan inanışla ölümlere (atalara) büyük önem verilmiştir. Aynı zamanda, iyilik ve kötülüğün başka bir âlemde hesaba tutulacağına inanılır ve yılın belirli günlerinde ataların ruhu için Tengri'ye kurban kesilirdi. Ancak, bu kurban adama olayı hiçbir zaman totemcilikte olduğu gibi bir insanın kurban edilmesi şeklinde olmamıştır. Son olarak, ilk dönem sosyolojik çalışmaların temel konusu edilen “dinî hayatın ilkel biçimleri” benzeri bir totemcilik, ya da şamanlığın da eski Türk inancında olmadığı hususunu da belirtmek gerekir. Bununla birlikte Şamanlığın, tarihin bir döneminde Kök Tengri inancı içerisinde sirayet ettiği kabul edilmektedir.¹ Yukarıda belirtilen tabiat varlıklarına ve atalara gösterilen saygı² ve atfedilen kutsallık bir putlaştırma ya da ibadet nev'inden değildir. Bu yaklaşım, tanınmış felsefeci ve dinler tarihçisi Mircea Eliade'in çalışmalarıyla da desteklenmektedir.³

Günümüzde Orta Asya olarak adlandırılan Uluğ Türkistan halklarının İslam'la tanışması esas olarak 7. yüzyıla rastlamaktadır. 8. yüzyıldan itibaren İslam'ın önemli merkezlerinden birisi olan bu mümbit topraklar, İslam medeniyetinin ikinci bir bahar yaşadığı ve aynı zamanda kadim Türkistan'dan Anadolu'ya ve oradan da Balkanlar'a uzanan geniş bir coğrafyada İslam'ın ve tasavvuf düşüncesinin yayılıp gelişmesinin de kaynağıdır. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar'ın idaresinde, bu coğrafya yüzyıllar boyu ilim ve irfanın merkezi olmuştur.

Dönemin iki büyük gücü, Altın Orda'nın ve daha sonra Timurlular Devleti'nin 16. yüzyılda dağılmasıyla Türkistan'da hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Rusların yükselişe geçtiği ve 19. yüzyılın sonlarına doğru bütün Türkistan'da hâkimiyet kuracakları dönemin de başı olmuştur. Rusların bölgedeki yayılcı politikaları devam ederken Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Buhara Hanlığı, Hiva Hanlığı ve Hokand Hanlığı dönemlerinde de mevcut medeniyet birikimi muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Ancak Çarlık Rusyası'nın siyasi hâkimiyet kurması ile Türkistan'ın tarihi yürüyüşü yavaşlamıştır. Devamında Çarlık idaresi, mutlak hâkimiyet için eğitim, kültür ve misyonerlik faaliyetleri ile bölge halkları üzerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarını başlatmış bir yandan da mevcut kurumlar üzerinden dinî alana müdahale etmeye çalışmıştır.

Çarlık Rusyası dönemi uygulanan asimilasyon politikaları Sovyetler Birliği döneminde daha sistematik bir şekilde devam ettirilmiştir. Bu doğrultuda dinî alanı kontrol altına almak amacıyla Kazakistan ve Orta Asya Müslümanları Dinî Nazırlığı, Avrupa Rusya'sı ve Sibirya Müslümanları Dinî Nazırlığı, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dinî Nazırlığı, Şii Müslümanlarla Uzak Kafkasya Sünni Müslümanları Dinî Nazırlığı olmak üzere Moskova'ya bağlı dört dinî idare oluşturulmuştur.⁴

1 Kafesoğlu, İbrahim., Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1980, s.37-70.

2 Avusturyalı antropolog, dilbilimci W. Schmidt'de eski Türklerde Atalar kültü olmadığını belirtmektedir. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s.55-65.

3 Kafesoğlu, a.g.e., s.37-70.

4 Bennigsen, Alexandre&Lemercier-Quelquejay, Chantal., Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları, (Çev: Osman Türer), Akçağ, Ankara, 1998, s.33.

Bu dönemde bütün sosyal kurumlar zayıflatıldığı gibi özellikle din kurumu, hem toplumsal hem de algı, bilinç, katılım ve pratiklerin tümünü kapsayacak şekilde ateist ideoloji temelinde seküler politikalara maruz bırakılmıştır. Tanınmış din sosyoloğu Peter L. Berger tarafından sekülerleştirme tipolojilerinden en şiddetlisi olarak kategorize edilen bu süreçte dinin, toplumsal hayatın her kademesinden ve aynı zamanda bireyin dünyasından çıkartılması hedeflenmiştir.⁵

İki asra yakın Çarlık Rusyası ve devamında Sovyetler Birliği idaresine maruz kalan Orta Asya ülkelerinde sosyal ve kültürel alanlarda önemli değişimler yaşanmış olsa da din, tasavvuf düşüncesinin hâkim olduğu sosyal yapı, kolektif hafıza ve bireysel bilinç düzeyinde günümüz kuşaklarına aktarılabilmıştır.⁶

Günümüz Kafkasya ve Orta Asya'daki din-devlet ilişkilerine, yukarıda kısaca izah edilmeye çalışılan siyasal, sosyal ve kültürel tecrübenin yadsınamayacak yansımaları olmuştur. Bu zaviyeden bakınca günümüz bölge devletlerindeki din-devlet ilişkilerinde, İslam öncesi inançların; İslam'la birlikte dinî alana tesir eden tasavvuf geleneğinin; Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde uygulanan dinî ve kültürel asimilasyon ve diğer Müslüman coğrafyalardan tecridin bir sonucu olarak ortaya çıkan etnik ve millî kimliklere indirgenen din anlayışının; ateist ideoloji temelinde "sekülerleştirme"nin ve bağımsızlık sonrasında küresel gelişmelere paralel olarak gelişen liberal din politikaları ile güvenlik eksenli politikalar gibi bir kısım tarihsel süreçlerin izleri görülebilir. Benzer olmasa da günümüz Türkiye'sinde de din-devlet ilişkilerinde, membaı Ata Yurt olan tasavvuf düşüncesinin yanı sıra Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nun mirasının ve doğal olarak kuruluşundan günümüze Türkiye Cumhuriyeti'nin uygulama ve politikalarının hissedilir etkisi bulunmaktadır.

Bu bilgiler ışığında her toplumun kendi tarihi tecrübesi, siyasi, sosyal ve kültürel dokusundaki dinamiklerin mevcut din-devlet ilişkilerini şekillendirdiği söylenebilir. Bununla birlikte günümüz ulus devletlerinde din-devlet ilişki modelleri esas olarak; din devleti modeli, devlet dini modeli, laik model, uyum modeli ve dışlayan ya da yok sayan model⁷ olarak dört başlık altında incelenmektedir. Türkiye ve Orta Asya'daki Türk devletleri dâhil olmak üzere devletlerin büyük çoğunluğu bu modellerden hem laik hem de uyum modeli⁸ içerisinde değerlendirilebilir. Buna rağmen tarihi ve kültürel tecrübelerden dolayı anayasa ve yasalarında laik ve seküler ilkeleri benimseyen ülkelerin kendi aralarında dahi uygulamalarda bariz farklılıklar olduğu görülebilir. Örnek vermek gerekirse Kazakistan ve Kırgızistan'daki yasal ve kurumsal düzenlemeler birbirine çok benzemekle birlikte uygulamada farklılaşmalar olduğu, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki dinî kurumların ise devletle ilişki biçimlerinde farklılıklar olduğu görülmektedir.

5 Berger, Peter.L., Sekülerleşme Yanlışlandı, AÜİFD, Ankara, 2008, s.271-281.

6 Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay'ın 1980'de bir yabancıdan bir Türkistanlı Müslümana Sovyet rejimi ile birlikte bölge Müslümanlığında nasıl bir değişiklik yaşandığını sorması üzerine Türkistanlı Müslümanın cevabı "Hiçbir değişiklik yok, o, atalarımızın zamanında nasıldısı bugün de öyledir" şeklinde aktardığı vakanın, 1990 sonrası dönemde dinde yaşanan yeniden dirilişi, uyanışın arkasındaki en temel sermayeyi çok veciz bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. Bennigsen& Lemercier-Quelquejay, a.g.e., s.65.

7 Albayrak, H. Şule., Amerika Birleşik Devletleri'nde Din Devlet İlişkileri; Sosyolojik Bir Analiz, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.65.

8 Bu modellerden uyum modelinde devlet, laik olsa da tarihi ve kültürel olarak belirli inancı (ya da inançları) resmi olarak olmasa da zimnen veya uygulamalar üzerinden ayrıcalıklı tutabilir.

Özbekistan hariç⁹ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Türkmenistan anayasalarında, Kazakistan anayasasında olduğu gibi “laik, demokratik ve hukuk devleti” ifadeleri yer almaktadır. Türkiye dışındaki Orta Asya’daki bu ülkelerdeki din, devlet ve toplum ilişkilerini düzenleyen temel düzenlemeler olan din, siyaset ve eğitim kanunları da temel hatları ile birbiri ile benzeşmektedir. Sovyetler’den devralınan inanç özgürlüğü ve dinî kuruluşlar kanunu bu beş ülkede de 2010 yılına kadar birçok kere değişikliğe uğramıştır. İnanç ve ibadet özgürlüğü bağlamında uluslararası insan hakları örgütlerinden en fazla eleştiri alan Özbekistan’da Kerimov sonrası dönemde din kanununda yer alan kısıtlayıcı hükümler kaldırılmaya başlanmıştır. Yeni dönemde Kazakistan’a benzer bir şekilde aşırılıklarla mücadelenin önemsendiği ancak Özbekistan’ın İslam tarihi ve medeniyetindeki yeri ve öneminin göz ardı edilmediği “Özbek modeli” İslam anlayışının oturtulmaya çalışıldığı söylenebilir.¹⁰ Bölge ülkelerinden, Kazakistan ve Kırgızistan’dan önemli ölçüde farklılaşan ancak rejim olarak Kerimov dönemi Özbekistan’ına büyük oranda benzeyen Türkmenistan’da da eğitim sistemi seküler prensipler üzerine oturtulmuş, eğitimde herhangi bir inancın ya da ideolojinin propagandasının yapılması yasaklanmıştır.¹¹

Türk Cumhuriyetlerinin din-devlet ilişkilerindeki benzer tablonun din eğitiminde de görüldüğü söylenebilir. Öncelikle, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi (SADUM) sonrası bütün bölge ülkelerinde Müslümanların temsil edildiği en üst dinî kuruluş olarak bir idare¹² (Müftiyat) ve bunun yanında Müslümanlarla diğer inanç gruplarına ait dinî kuruluşların kayıt, kontrol ve denetiminden sorumlu Bakanlık ya da doğrudan Cumhurbaşkanlığına bağlı müstakil bir din işleri komitesi oluşturulmuştur. Devlet okullarında herhangi bir inanca ait özel din eğitimi dersinin bulunmadığı bu ülkelerdeki din eğitimi, üst düzenleyici kurum olan din işleri komitesinin (ya da ilgili Bakanlığın) onayı ile yalnızca mesleki okullarda (imam hatip) ya da medreselerde verilebilmektedir.

Türk yurtlarında, akli ilimlerin yanında nakli ilimlerin öğretildiği medreselerin yeri önemlidir. Geçmiş 10. yüzyıla (bazı araştırmacılarca daha erken dönemlere) uzanan ancak kurumsal olarak gelişimi 11. yüzyıla rastlayan medreselerde, İmam Buharî, İmam Mâtürîdî, Hakîm et-Tirmizî, Burhâneddin el-Mergînânî¹³ Hoca Ahmed Yesevî, Yusuf Hamedani, Bahaeddin Nakşibendi, Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hâcib, El-Birûnî, İbn Sînâ, El-Fârâbî, El-Harezmi, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Nizâmî-i Gencevî, Sa’dî-i Şîrâzî, Yahyâ-yı Şîrvânî, Ali Şîr Nevâî, Fuzûlî, Mahdum Firâki ve daha nice dünya çapında bilinen ilim ve irfan insanı yetişmiştir. İslam medeniyetinin gelişim ve yayılmasında önemli etkileri olan bu medreselerin din eğitimi açısından misyonu, Altın Orda ve Timurlular döneminde ve sonrasında Kazan Hanlığı ve Türkistan Hanlıkları döneminde de devam etmiştir.¹⁴ Öyle ki Buhara’nın Ruslar tarafından işgal edilmesi öncesinde şehirde 200 ile 400 arasında medrese ve bu

9 Anayasada açıkça laiklik ilkesi geçmemekle birlikte din-devlet ilişkilerinin ayrılığı kabul edilmiştir. Bkz. Özbekistan Anayasası, www.president.uz, (Erişim: 10.05.2020).

10 Cornell, Svante E.& Zenn, Jacob., Religion and the Secular State in Uzbekistan, Silk Road Studies, 2018, s.30-35.

11 CIS Legislation, Türkmenistan Eğitim Kanunu, http://cis-legislation.com/document, (Erişim: 15.05.2020).

12 Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi, Özbekistan Müslümanları İdaresi ve Kafkas Müslümanları İdaresi gibi.

13 Muhammedcanov, Abdullah., Özbekistan’ın Tarihi, TDV İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekistan, (Erişim: 02.05.2020).

14 Critchlow, James., Nationalism in Uzbekistan, New York, Routledge, Westview, 2018

medreselerde eğitim gören on binlerce talebe bulunmaktaydı¹⁵. Uluğbek Medresesi, Barak Han Medresesi, Kukeldaş Medresesi ve Mir Arap Medresesi, 14., 15. ve 16. yüzyıllardan günümüze uzanan medreselerden bazı örnekler olarak gösterilebilir.

Rusların, Türkistan'da askeri ve idari olarak tam hâkimiyet tesis ettiği 18 ve 19. yüzyıllarda, medrese eğitim sisteminin, çağın çok gerisinde kaldığını belirtmek gerekir. Rus idaresi ile daha da çaresiz bir hal alan eğitim meselesi, 19. ve 20. yüzyıl Türkistanlı aydınların öncelikli çözüm aradığı bir gündem haline gelmiştir¹⁶. Eğitim, din, toplum ve siyaset kurumlarında değişim ve dönüşümle bütün Türk yurtlarında aydınlanma ve kalkınmayı amaçlayan Ceditçi hareket, din eğitiminde de yöntem ve müfredat değişikliğine kadar çok sayıda reformu hayata geçirmeye çalışmış ve bu çerçevede usul-i cedit okullarını devreye sokmuştur. Bu süreçte İdil-Ural'dan, Güney Kafkasya'ya ve Maveraünnehir'e uzanan Türk yurtlarında 5000 civarında "Cedit" okulu açılmıştır¹⁷. Ancak pan-Türkist düşüncelere sahip oldukları iddiasıyla şüphle ile takip edilen Ceditçi hareket ve faaliyetleri, Bolşevik Devrimi sonrasında baskı altına alınmış ve yeni usulde eğitim veren mektep ve medreseler kapatılmış, dinî alan tamamen Sovyet idaresine geçmiştir. 70 yıllık bu süreçte Marksist-Leninist ideoloji doğrultusunda ateizm propagandası ile din aleyhtarı politikalar uygulanmıştır. Buna rağmen din, Sufi tarikatlar üzerinden gayriresmi olarak yaşanmaya ve nesilden nesile aktarılmaya devam etmiştir.

Din eğitiminin ana kurumu olan medreselerin bir kısmı, bugünkü Avrasya coğrafyasında fiziki olarak varlıklarını devam ettirseler de eğitim içerik ve ilkeleri seküler bir çerçeveye çekilmiştir. Mevcut durumda devlet okullarında, ilgili ülkelerdeki yaygın inanç grupları için temel düzeyde verilen dinler tarihi (ya da din araştırmalarının temelleri) dersi ile ilgili olarak da benzer durumdan bahsedilebilir. Örneğin, Kazakistan'da "laiklik ve dinî araştırmaların temelleri" adlı temel düzeyde din dersi, bütün inanç grupları için zorunlu olarak 9. sınıf müfredatında yer alırken, Kırgızistan'da 1 ila 11.sınıflar arasında "adep sabagı" (ahlak-edep dersi) dersi bulunmaktadır. Benzer içerik, Azerbaycan'da "hayat bilgisi", Özbekistan'da ise "manaviyat" dersleri adı altında öğretilmektedir. Türkmenistan'da ise genel müfredat içerisinde yer alan, örf, gelenek ve kültürün birikimi olan ve bu yönüyle Türkmen günlük yaşamını şekillendiren "İrımrlar" ı (halk inanışları) bu kapsamda sayabiliriz.

Mevcut durumu kısaca özetledikten sonra bölge devletlerinde bağımsızlık sonrası din eğitiminde din-devlet ilişkilerine paralel olarak dönemsel değişiklikler olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki, 1990'ların sonuna kadar hemen hemen bütün bölge ülkelerinde görülen din eğitiminin ana kurumları olan mescid ve medreselerin sayısındaki artış ve buralardaki denetimi ve kontrolü tam anlamıyla sağlanamayan faaliyetler, 2000 sonrası dönemde yapılan yasal ve kurumsal düzenlemelerle kontrol altına alınmaya çalışılmış, eğitimin seküler ilkeler doğrultusunda yapılmasına özel önem gösterilmiş ve bu doğrultuda din eğitimi veren okullar (medreseler) müfredata eklenen matematik,

15 Şafakçı, İnci Yelda., XIX. Yüzyılda Buhara Medreseleri, <https://www.academia.edu/5836956/>

XIX_Y%C3%BCzy%C4%B1lda_Buhara_Medreseleri?auto=download , (Erişim: 02.05.2020).

16 Olcott, Marta Brill& Ziyaeva, Diora., Islam in Uzbekistan: Religious Education and State Ideology, 2008, <https://carnegieendowment.org/2008/09/10/islam-in-uzbekistan-religious-education-and-state-ideology-pub-21980>, (Erişim:02.05.2020).

17 Devlet, Nadir., İsmail Gaspiralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist, Başlık Yayınları, 2011, İstanbul, s.66.

fizik, kimya, astronomi vb. derslerle seküler bir zemine çekilmiştir.

Toparlayacak olursak, aşkın ve fitri hususiyetleriyle siyaset dâhil bütün toplumsal kurumlar üzerinde etki gücüne sahip olan din fenomeni ile “meşru şiddet kullanma tekelini” ve toplumsal alanı düzenleme yetki ve tasarrufunu elinde bulunduran siyaset (devlet) ilişkisi, tarih boyunca değişik coğrafyalarda farklı bir seyir izlemiştir. Fransız Devrimi ve modernleşme, bu ilişkiyi köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bunun bir yansıması olarak 19. ve 20. yüzyılda kurulan hemen hemen bütün ulus devletler, *de facto* olarak Batı tecrübesinden etkilenmişlerdir. Bu sebeple, Avrasya coğrafyasındaki Türk devletlerindeki din-devlet ilişkilerinde Uluğ Türkistan, Çarlık ve Sovyetler’in mirasının yanı sıra 1990 sonrası dönemde bu tecrübeyi de dikkate almak gerekir. Nitekim küreselleşme ve uluslararası toplumla bütünleşme sürecinde hem din-devlet ilişkilerinde hem de din eğitiminde yapılan düzenlemelerde bunun etkisini görmek mümkündür.

Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi adlı editörlü bu kitap, saha tecrübesi olan ve alanında uzman akademisyenler tarafından kaleme alınan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan’daki din eğitimine odaklanan altı bölümden oluşmaktadır;

İslam Musayev tarafından yazılan birinci bölümde, tarihsel olarak Azerbaycan’ın çok sayıda inanca ev sahipliği yaptığı, günümüzde esas olarak Sünni ve Şii gruplardan müteşekkil Müslümanlarla (%95 civarında) birlikte ülkede 28 farklı inanç grubunun kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Anayasa ve yasalarında laikliğin kabul edildiği Azerbaycan’da din-devlet ilişkileri ve din eğitiminde Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi ve Kafkas Müslümanları İdaresi gibi iki önemli kurum bulunmaktadır. Bu iki kurumdan ilki, bütün inanç grupları için düzenleyici ve denetleyici pozisyonundaki en üst kurum iken ikincisi, din eğitimi dâhil olmak üzere Müslümanlar’a ait dinî kurum ve kuruluşların bağlı olduğu idaredir. Gürcistan’daki Müslümanlar’ın da temsil edildiği Kafkas Müslümanları İdaresi, ortaöğretim (medreseler) ve yükseköğretim düzeyinde yürütülen din eğitim ve öğretiminden sorumlu kuruluştur. Günümüzde Azerbaycan’da yüksek din öğretimi Bakü İslam Üniversitesi ve Zaqatala Şubesi, Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyelerinde verilmektedir. Yaygın din eğitiminde ise ülke genelindeki çok sayıda Kur’an kursu ile daha önce medrese olarak bilinen ancak 2017 yılında yapılan bir düzenleme ile İslam Koleji olarak adlandırılan 10 ortaöğretim kuruluşu bulunmaktadır. Medrese-kolej olarak tanımlayabileceğimiz bu okullarda klasik medrese eğitimine ek olarak genel müfredat kapsamındaki dersler de öğretilmektedir.

İlyas Erpay ve Asılbek İzbaïrov tarafından kaleme alınan ikinci bölümde, Kazakistan’daki din-devlet ilişkilerinin gelişimi 1989-1993, 1993-1997, 1997-2000, 2000-2010 ve 2011 sonrası olmak üzere beş aşamada değerlendirilmektedir. 2011 yılında kabul edilen “Dinî Faaliyetler ve Dinî Kuruluşlar Kanunu” ile başlayan dönem, yeni kurumsal düzenlemeler, “zararlı akımlarla” mücadele ve “geleneksel İslam” vurgusu ile önceki dönemlerden bariz bir şekilde farklılaşmaktadır. Bağımsızlık sonrası dönemde Türkiye, Mısır, Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden çok sayıda dinî grup, Kazakistan’a giriş yapmış ve bu durum Kazakistan’ın dinî alanını etkilediği

gibi aynı zamanda sonraki dönemlerdeki din politikalarının yönünü belirlemiştir. Devlet okullarında ortaöğretimde herhangi bir inanca yönelik bir din eğitimi olmamakla birlikte dinler tarihi dersinde dinler hakkında genel bilgiler öğretilmiştir. 2017 yılında sonra ise söz konusu ders “Laiklik ve Din Araştırmalarının Temelleri” olarak değiştirilmiş ve içeriği zenginleştirilmiştir. Ortaöğretim dışında başta Nur-Mübarek Üniversitesi, Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Yabancı Diller ve Kariyer Üniversitesi olmak üzere ülke genelinde altı yükseköğretim kurumunda ilahiyat, teoloji, dinler tarihi, din araştırmaları ve din felsefesi gibi bölümlerde yüksek din eğitimi yapılabilmektedir. Bunların dışında yaygın eğitim olarak değerlendirilebileceğimiz 9 medrese (medrese-kolej), 2 hafızlık okulunda din eğitimi alınabilmektedir. Öte yandan camilerde de kısa dönemli Kur’an ve temel dinî bilgilerin öğretildiği kurslar düzenlenmektedir.

Dilara Tınas tarafından yazılan üçüncü bölümde, Bolşevik Devrimi’nin Orta Asya’daki halkların kaderini kökten değiştirdiği, Sovyetler Birliği döneminde dikte edilen ateist ideolojinin, Kırgızistan’ın dinî yaşamı ve din eğitimi üzerinde ciddi sorunlara neden olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte bağımsızlık sonrası dönemde Kırgızistan, en liberal din politikalarının görüldüğü bir Orta Asya ülkesidir. Din İşleri Devlet Komisyonu ve Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi, din eğitimi alanında ülkedeki düzenleyici ve denetleyici kurumlardır. Seküler eğitim sistemine rağmen Kırgızistan, din eğitimi açısından da bölge ülkelerinden farklılaşmaktadır. Ortaöğretimde müfredatta yer alan “adeb sabagı” dersi din kültürü ve ahlak bilgisinin temel düzeyde verildiği bir derstir. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İşenali Arabaev Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kırgızistan’da yüksek din öğretiminin yapıldığı eğitim kurumlarıdır. Yükseköğretimin yanında Kırgızistan Müslümanları Dinî İdaresi uhdesinde 9 enstitü ve 50’nin üzerinde medrese bulunmaktadır. Bu medreselerdeki eğitim, klasik medrese eğitimi olan “hücre eğitimi” ne göre yapılmaktadır.

Suat Beylur tarafından yazılan dördüncü bölümde, günümüz Özbekistan topraklarının bulunduğu coğrafyanın tarihi ve kültürel önemine değinilerek bağımsızlık sonrası dönemde din-devlet ilişkileri ve din eğitimi üzerinde durulmuştur. Tarihi adıyla Maverâünnehir olarak bilinen ve Semerkand, Buhara, Tirmiz ve Hiva’ya da içine alan bu coğrafya ilim ve irfan yuvası medreseleri ile yüzyıllar boyu Türk-İslam medeniyetinin önemli bir merkezi olmuştur. Bu medreselerden, inşa tarihi 16. yüzyılın başlarına rastlayan Mir Arap Medresesi, Çarlık ve Sovyetler Birliği döneminde de (kısa süreli bir kesinti hariç) misyonunu devam ettirmiştir. Sovyet sonrası dönemde diğer bölge ülkelerinde olduğu gibi dinî alanda hissedilir bir canlanma yaşanmış ve bu olgu eğitim kurumu dâhil olmak üzere bütün toplumsal kurumları etkilemiştir. 1999’da Taşkent’te yaşanan bombalama olayına kadar din-devlet ilişkileri nispeten özgürlükçü bir zeminde devam etmiş, din eğitiminde temel kurumlardan olan medreselerin sayısı 100’ü, cami ve mescitlerin sayısı da 2000’i aşmıştır. 2000-2016 arası dönemde sıkı güvenlik politikalarına maruz kalan dinî alanda, yeni Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev’le birlikte çok ciddi değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Coğrafyanın, tarihin ve kültürün engin mirasını dikkate

alan yeni yönetim, bir yandan sosyal alanda açılım politikası yürütürken diğer taraftan da uluslararası toplumla bütünleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç, doğal olarak din-devlet ilişkilerine ve din eğitimi ve öğretimine de yansımıştır.

Mustafa Öcal tarafından yazılan beşinci bölümde, kuruluşundan günümüze Türkiye'deki din eğitiminin gelişim süreci ve mevcut uygulamalar incelenmiştir. Din, insanoğluna yaratılışında verilen bir olgu olduğundan biyolojik ihtiyaçlar gibi dinin de ruhen beslenmeye ihtiyacı vardır. Bundan dolayıdır ki din eğitimi, tarihte olduğu gibi günümüzde de bütün toplumlarda önemli bir meseledir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte kabul edilen Şer'îye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin ilgasına Dair Kanun ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile etkisi günümüze uzanan din eğitiminin genel çerçevesi belirlenmiştir. Zira bu düzenlemelerle her türlü eğitim ve öğretim Milli Eğitim Bakanlığı uhdesine alınmış, Osmanlı Devleti'nden miras kalan medreseler kapatılmış ve bunları ikame üzere İmam ve Hatip Mektepleri ile ilahiyat fakülteleri açılmıştır. Arada kısa dönemli kesintilerle birlikte temel eğitim ve yükseköğretimdeki din eğitim ve öğretim uygulamaları ve müfredat pek çok değişikliğe maruz kalmıştır. Bugün ilköğretim ve ortaöğretimde temel düzeyde, sayısı 4000 civarında olan İmam Hatip Liseleri'nde (ortaokul dâhil) ve 100'ün üzerindeki ilahiyat fakültelerinde ihtisas (mesleki) düzeyinde din eğitimi ve öğretimi yapılmaktadır. Eğitim kurumları dışında Kur'an kurslarında ve camilerde Kur'an öğretimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen çok sayıda yayım, basım ve bilgilendirme faaliyetleri üzerinden din eğitimi ve öğretimi süreci desteklenmektedir.

Vejdî Bilgin ve Tahir Aşirov tarafından kaleme alınan altıncı bölümde, Sovyetler Birliği öncesi ve sonrası dönemdeki din eğitimi hakkında özet bilgi verilerek bağımsızlık sonrası dönemde Türkmenistan'daki din eğitimi incelenmiştir. Tarihte Türkistan halkları için Müslüman olmak, etnik ve milli kimliklerin üzerinde birleştirici üst bir kimlik olmuştur. Sovyetler döneminde uygulanan politikalar, bu kimliği zayıflatmış Türkmenler'le diğer bölge halklarını birbirinden uzaklaştırmıştır. Laiklik ilkesi gereği Türkmenistan'da devlet okullarında herhangi bir inanca yönelik din eğitimi yapılamamaktadır. Mahdumkulu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ülkedeki yüksek din öğretimi alanında tek kurum olma niteliğine sahiptir. Sayısı 500'ün üzerinde olduğu tahmin edilen camilerin din eğitimindeki yeri oldukça önemlidir. Bunların yanında Türkmen çocukların en önemli din eğitimi kurumunun aile olduğu söylenebilir. Milli ve manevi değerleri birlikte barındıran “edep,” “dâp-dessur,” “adat” çocukların kendi ailelerinden öğrendikleri değerlerdir.

Toparlarsak, fitri bir fenomen olan din, ilk toplumlardan günümüze hep var olagelmıştır. Modern çağda özellikle Avrupa'da sosyal ve sembolik işlevindeki zemin kaybına rağmen dinin zayıflayarak ve zamanla kaybolacağı şeklindeki klasik dönem sekülerleşme öngörülerini tutmamıştır. Dünyanın farklı coğrafyalarında 1970'lerden sonra, Avrasya bölgesinde ise 1980'lerin ikinci yarısından sonra görülen dinî canlanma, Berger'in ifadesiyle “gerileyen ve kriz içerisinde” olanın din değil bilakis modern anlamda “sekülerleşme”nin kendisi olduğunu göstermiştir¹⁸. Bu kitap

18 Beylur, Suat., Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din-Devlet İlişkileri, Üniversite Öğrencileri Örneği, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s.63.

içerisinde yazarlar tarafından 1990 sonrasına dair ifade edilen somut veriler de bölge genelinde yaşanan dinî canlanmayı göstermektedir.

Bu kısa izahat dahi, uzunca bir dönem bütün unsurlarıyla din kurumunun baskı ve sindirmelere maruz kaldığı bölge devletlerindeki din eğitimi meselesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Avrasya Araştırma Enstitüsü tarafından desteklenen proje kapsamında hazırlanan Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk devletleri ile Türkiye'deki din-devlet ilişkileri ve din eğitiminin incelendiği bu kitabın öncelikle alanındaki boşluğu doldurması ve bundan sonraki çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Böylesine bir çalışmaya vesile oldukları için öncelikle Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Sayın Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK'e, projenin başlangıcında Mütevelli Heyet Başkanlığı görevinde bulunan ve şu an Gazi Üniversitesi Rektörü olan Sayın Prof. Dr. Musa YILDIZ'a ve Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Sayın Doç. Dr. Vakur SÜMER'e şükranlarımızı sunarız.

Dr. Suat BEYLUR